

De verhoudingen tussen Kapitaal en Arbeid bij de aanvang van de XXIste eeuw

ALAIN LIPIETZ

1. Methodologische inleiding

De toekomst voorspellen van de kapitaal/arbeidsverhoudingen is verre van gemakkelijk. Er bestaat reeds een breed spectrum van arbeidsverhoudingen, zelfs binnen de gevorderde kapitalistische landen. Daarenboven groeien de onderlinge afwijkingen in diezelfde landen; dit in tegenstelling met de vijftiger-zestigste jaren toen een eerder uniform model de toon aangaf: het 'fordisme'. Misschien is dit wel een overgangssituatie: de crisis van de oude wereld brengt een periode van tastend zoeken naar nieuwe 'industriële paradigma's', naar nieuwe spelregels in de organisatie van de loonarbeid¹, met zich mee. Het blijft mogelijk dat er een nieuwe paradigmatische orde oprijst. Maar we kunnen ons net zo goed indenken dat de opmars naar de hegemonie die het fordisme maakte, slechts een éénmalige 'succes-story' in de geschiedenis van het kapitalisme zal blijken. Misschien brengt de toekomst ons een veel waziger situatie waarin verschillende types van kapitaal/arbeidsverhoudingen naast mekaar bestaan, zelfs in hetzelfde land: een *configuratie* van complementaire modellen van professionele verhoudingen. Daarenboven is een 'paradigmatische orde' misschien maar een hersenspinsel van de theoreticus, een vereenvoudiging van

.....

1 Deze termen worden verder gepreciseerd. Een gelijkwaardige terminologie wordt gebruikt door de Amerikaanse theorie van de "Social Structures of Accumulation" (bijvoorbeeld Bowles, Gordon & Weisskopf [1986]), of de Franse benadering van de regulering (zie Boyer [1986], Lipietz [1985]) of in de werken van het Wider project van de Universiteit van de Verenigde Naties (zie Glyn et al. [1988]). Het woord paradigma moet hier begrepen worden zowel in zijn oorspronkelijke Griekse betekenis ("voorbeeld") als in zijn moderne betekenis binnen de linguïstiek en de kennisleer (geheel van termen die verenigd worden door een gemeenschappelijk grondbeginsel, zoals de takken van een boom).

de vormeloze realiteit, een subjectieve stilering van de chaotische ervaring. Noch het fordisme, noch het taylorisme hebben ooit bestaan als pure weerspiegelingen van hun modellen!

Na deze inleiding lijkt het wel of de toekomstgerichte analyse van de kapitaal/arbeidsverhoudingen, of trouwens om het even welke toekomstwetenschappelijke analyse van de sociale vormen, nutteloos is. Nochtans zijn er goede redenen om te geloven dat de sociale verhoudingen gehoorzamen aan een bepaalde orde, en de neiging hebben zich naar typische vormen te schikken. Het beste argument hiervoor is dat alle actoren die deelnemen aan de vormgeving van sociale verhoudingen zélf subjecten zijn die onder gelijkaardige omstandigheden doeleinden nastreven: optimalisering van de efficiëntie, of op zijn minst toch dermate bevredigend gedrag dat ze kunnen blijven overleven midden al de botsende belangen van de concurrentie. In de loop van dat proces hebben ze de neiging om de ervaringen van de anderen te imiteren. Ze lezen boeken over management, zakenkranten, commentaarstukken; ze volgen modes. De mensen leren. De toekomstgerichte analyse houdt zich bezig met een mogelijk convergeren in de loop van dat leerproces.

Er is nochtans geen enkele reden om te geloven dat er maar één enkele oplossing zou zijn voor dit proces van vormgeving aan de sociale verhoudingen. In de sfeer van de arbeidsverhoudingen wordt deze idee vaak gekoppeld aan de hypothese van een objectieve vooruitgang van de productieve krachten, waaraan de sociale verhoudingen zich dan via een leerproces zouden moeten aanpassen. Deze idee, die je kan terugvinden zowel in de oude marxistische teksten als in veel hedendaagse teksten rond de "vereisten van de informatica-revolutie", wordt weerlegd door de empirische waarnemingen die worden aangehaald in de studies waarvan wij nu een synthese zullen trachten te maken. In feite strekt zich tussen de technologische evolutie en de stabilisering van de typische professionele verhoudingen het brede veld uit van sociale conflicten, beïnvloed door tradities van vroegere akkoorden, op nationaal of zelfs lokaal vlak. Een industrieel paradigma is een sociaal-compromis dat goedschiks of kwaadschiks werd aanvaard door de bedrijfsleiders en door de arbeiders. Daarenboven draagt dit paradigma bij tot de vorm en de richting die de technologische evolutie zelf neemt. De toekomstgerichte analyse is geen louter speculatieve kunst: ze moet wortelen in het onderzoek van de huidige evoluties.

Gelukkig (voor de toekomstwetenschapper tenminste) heeft het jaar 1989 de situatie spectaculair vereenvoudigd. Op enkele maanden tijds, met de immense en tragische (maar waarschijnlijk tijdelijke) uitzondering van de Chinese Volksrepubliek, en de anekdotische uitzonderingen van Noord-Korea, Vietnam, Cuba en Albanië, zijn de socialistische landen teruggekeerd naar het expliciet aanvaarden van de superioriteit van de 'normale' kapitaal/arbeidsverhoudingen: die, namelijk, welke gebaseerd zijn op firma's die goederen produceren en die worden georganiseerd door bedrijfsleiders die de arbeidskrachten huren. Vandaag is het zo goed als zeker dat de dageraad van de XXI^e eeuw kapitalis-

tisch zal zijn. *Maar wat voor kapitalisme?* Dat blijft nog maar de vraag. Ook als de complexe professionele verhoudingen van de landen van het Oosten, zoals die door Köllö [1990] geanalyseerd werden, heel veel kans maken om snel curiosa uit het verleden te worden, dan nog is de toekomst van de vroegere 'socialistische' landen verre van duidelijk afgelijnd. Hun leer- en imitatieproces kan ertoe neigen te convergeren in de richting van het Britse model, of van het Zweedse, of van om het even welk oorspronkelijk type van sociaal compromis. Want, zo brengt Boyer [1990] ons in herinnering, er bestaat geen eensgezindheid binnen de OESO over wat nu vandaag 'normale vormen' zijn voor de kapitalistische arbeidsverhoudingen.

Meer nog: met de ineenstorting van de 'oosterse weg naar het socialisme' hebben alle 'nationale wegen naar het socialisme' in de derde wereld, van India tot Algerië, hun aantrekkingskracht verloren. Ginds zullen de kapitaal/arbeidsverhoudingen zich ongetwijfeld voordoen als een ongelooflijke mengelmoes van vormen, gaande van kleine gedegenereerde productie tot haast Japanse modaliteiten op gebied van salariaat (zie het Indische voorbeeld in Mohan Rao [1990]). Maar zullen de belangrijkste evoluties leiden tot een 'Braziliaans type' à la Amadeo-Camargo [1990] of tot een 'Koreaans type' à la You [1990]? En mogen we een nieuwe wereldomvattende hiërarchie verwachten naargelang van het type arbeidsverhoudingen dat de naties kiezen?

Nogmaals: de toekomst ziet er zeer onder-gedetermineerd uit. Al bestaan er wel nog grenzen. De arbeidsverhoudingen moeten coherent zijn. Op de eerste plaats moeten ze coherent zijn in zichzelf, namelijk tussen hun verschillende aspecten: looncontract, arbeidsorganisatie, sociale reproductie van voldoende gekwalificeerde arbeidskrachten. Vervolgens moeten ze coherent zijn met het bredere geheel van het sociale leven op concrete vlakken: met de algemene doeleinden, de leefregels die in de samenleving gemeenschappelijk werden aanvaard. Ten derde moeten ze coherent zijn met de macro-economie van een of ander accumulatiestelsel zowel op nationaal als internationaal niveau. Ten slotte, en dat is zeker niet de minste voorwaarde, is er de mondiale ecologische toestand die nu de veralgemening van het merendeel van de modellen sterk onder druk zet. Maar dat wil nog niet zeggen dat op de drempel van de XXIste eeuw met die druk ook rekening zal worden gehouden! Als dat evenwel niet gebeurt is het risico groot dat het milieu in de volgende eeuw aan elke menselijke controle zal ontglippen. Al die soorten van 'sociologische' druk gaan nu grenzen stellen aan de mogelijke stabilisering van nieuwe arbeidsverhoudingen. Er kan van alles gebeuren, maar niet om het even wat. Onevenwichtige situaties waardoor schulden worden opgestapeld kunnen zich gedurende een zekere tijdspanne voordoen (zo hadden we de Braziliaanse groei van de jaren '70, of de groei van de Verenigde Staten in de jaren '80), maar dat zullen geen gestabiliseerde stelsels zijn, en de toekomstwetenschap kan ze niet in rekening brengen.

Laten we nu al enkele conclusies maken. (1) De technologie biedt mogelijkheden, ze bepaalt de toekomst niet. (2) Sociale actoren trachten zich uit een crisis

van de vroegere akkoorden te redden. Dit doende gaan ze met mekaar in de clinch op zoek naar nieuwe compromissen. De richting waarin ze die zoeken wordt beïnvloed door de uitdaging van de crisis der oude compromissen. De sociale actoren zoeken nog-niet-bestaande antwoorden op bestaande vragen. De antwoorden die worden aangereikt door de sociale krachten in om het even welk land hangen af van de lokale tradities en ervaringen. Daaruit volgt dat die antwoorden meer kans maken om in welbepaalde landen op te duiken. Desalniettemin kunnen enkele van die antwoorden op wereldvlak de hegemonie verwerven als gevolg van een imitatieproces van de meest geslaagde pogingen. Maar (3) partiële antwoorden kunnen niet zomaar 'à la carte' worden gekozen. Er zijn maar enkele 'menu's' die coherent zijn. En alle menu's zijn niet onderling coherent.

Vanuit die overwegingen kiezen we voor de volgende procedure. In het tweede gedeelte beginnen we bij de analyse van de mislukkingen van het oude paradigma dat overheerste in de gevorderde kapitalistische landen: het fordisme. De beschikbare antwoorden op die mislukkingen zullen ons enkele autoconsistente menu's opleveren (we zullen er in werkelijkheid maar twee van uitkiezen). Enkele landen blijken de indruk te geven zich typisch in de richting van een van die menu's te begeven. Maar dat is geen bewijs voor hun stabiliteit in de toekomst. In deel 3 verbreden we de analyse naar het Oosten en het Zuiden. In deel 4 nemen we de druk in overweging die vanuit de buitenwereld op de 'menu's' van arbeidsverhoudingen weegt: ecologische druk, sociale en macro-economische druk. Dit zal het veld van coherente menu's niet verkleinen, maar het zet wel de moeilijkheden en de kansen op hun veralgemening in de verf. Als besluit evoceren we drie denkbare mondiale scenario's.

2. Twee uitstaprichtingen uit het fordisme

Gedurende heel de periode na de Tweede Wereldoorlog werden twee ontwikkelingsmodellen aan de ontwikkelingslanden voorgehouden: het westerse model en het 'socialistische'. Dit laatste heeft vandaag zijn totale mislukking toegegeven. De 'Perestrojka' was niets méér dan een slogan, zeker geen afgewerkt model. Gedurende die tijd heeft het kapitalisme in het noordwesten van de wereld zijn Gouden Tijdperk gekend. Het ontwikkelingsmodel van dat Gouden Tijdperk (dat wij hier het 'fordisme' noemen) heeft een grote crisis beleefd in de jaren '70-'80, maar niemand denkt dat het hier gaat om de 'finale crisis van het kapitalisme'. Integendeel, er zijn voor dit model verschillende hervormingen voorgesteld, en op het einde van de jaren '80 schijnen al die hervormingen zich te combineren en min of meer beloftevolle resultaten af te werpen. We kunnen er alvast uit afleiden dat het lot van het fordisme en de uitwegen uit zijn crisis nog maar eens bepalend zullen zijn voor de toekomst van de kapitaal/arbeidsverhoudingen over heel de wereld. Vandaar trouwens onze keuze om te beginnen bij het fordisme, zijn crisis en uitwegen, en vervolgens die bedenkingen naar het Zuiden en het Oosten uit te breiden.

De bloei en neergang van het Gouden Tijdperk²

Herinneren we eerst kort aan wat het fordisme juist was. Zoals elk ontwikkelingsmodel kun je het analyseren op drie vlakken.

- Als *algemeen arbeidsorganisatieprincipe (of industrieel paradigma)* is het fordisme het taylorisme plus de mechanisering. Taylorisme betekent: een strikte scheiding tussen de conceptie van het productieproces, wat de opdracht is van het bureau voor methode en organisatie, en aan de andere kant de uitvoering van gestandaardiseerde en formeel voorgeschreven opdrachten op het niveau van de werkvloer. De mechanisering is de vorm waarin de collectieve kennis van het methodenbureau in de materiële werktuigen (zowel hardware als software) wordt geïncorporeerd. Volgens dat principe is het onnodig de arbeiders te betrekken bij de uitvoering van de voorschriften van het methodenbureau.

Als *macro-economische structuur (of accumulatiestelsel, of sociale accumulatiestructuur)*, impliceerde het fordisme dat de productiviteitswinsten, als gevolg van zijn organisatieprincipes, beloond werden, enerzijds door groeiende investeringen, gefinancierd met de winsten, en anderzijds door toegenomen koopkracht van de gesalarieerden. Het resultaat hiervan was dat zowel het aandeel van de salarissen in de toegevoegde waarde, als de kapitaalcoëfficiënt in waarde, globaal constant bleven; de winstmarge was dus min of meer stabiel en de afzetmarkten voor de productie van consumptiegoederen en de productie zelf groeiden in evenredigheid met de productiviteit.

- Als *systeem van spelregels (of als reguleringsmechanisme)* hield het fordisme een contractualisering op lange termijn van de loonverhouding in, met strakke beperkingen op afdankingen en een programmering van de groei van het loon, dat gelijke tred hield met de stijging van de prijzen en van de productiviteit. Daar kwam nog een uitgebreide socialisatie van de inkomsten via de welvaartsstaat bovenop, wat de loonarbeiders een permanent inkomen waarborgde. Als tegenprestatie aanvaardden de vakbonden de prerogatieven van de directie. Op die manier werden zowel de arbeidsorganisatieprincipes als de macro-economische structuur gerespecteerd.³

Dit ontwikkelingsmodel was het resultaat van vondsten en van een leerproces door imitatie. De tayloriaanse principes veroverden de hegemonie gedurende heel de eerste helft van deze eeuw. Henry Ford en J.M. Keynes populariseerden de idee dat de vraag meetelt, en dat de vraag van de kant van de loontrekkenden de meest stabiele basis vormt voor de totale vraag. De arbeidersstrijd en de politieke veranderingen tijdens de jaren dertig, onder het presidentschap van Roosevelt of in de Europese sociaal-democratieën, legden de nieuwe spelregels

² Het onderdeel dat volgt is een samenvatting van Glyn et al. [1988], Lipietz [1985, 1989]

³ We zien hier dat het fordisme een 'menu' was. De coëxistentie van taylorisme en de pre-fordische spelregels bij de bepaling van de lonen heeft geleid tot de grote depressie van de jaren '30.

op. De sociale compromissen uit de Rooseveltperiode werden in het bevrijde Europa en het verslagen Japan na de Tweede Wereldoorlog veralgemeend. Dit gebeurde zowel door de administratie van het Marshallplan als door de steun die de Amerikaanse vakbonden verleenden aan de reformistische Europese vakverenigingen.⁴ Deze kruistocht voor de 'American Way of Life' kreeg ruggesteun van de nationale opmars van de Europese arbeidersbeweging die belangrijke verbeteringen aan het model aanbracht (bijvoorbeeld, de Europese uitwerking van de Welvaartsstaat volgens de lijnen van het Beveridge rapport).

Het succes van het model van het Gouden Tijdperk werd dus 'getrokken door de lonen' op de interne markt van elk gevorderd kapitalistisch land, afzonderlijk genomen. De druk van buitenaf werd binnen de perken gehouden door het gelijktijdig optreden van de groei in die landen, door het eerder beperkte belang van de groei van de internationale handel in verhouding tot de groei van de interne markten en door de hegemonie van de economie van de Verenigde Staten.

Nochtans kwam eind de jaren '60 deze gestage en stabiele groei van het Gouden Tijdperk onder vuur. De eerste en meest voor de hand liggende reden hiervoor lag bij de 'vraagzijde'. De competitiviteit tussen de Verenigde Staten, Europa en Japan nivelleerde zich. Het streven naar een aangepaste schaal voor de economie⁵ bracht een internationalisering van de productieve processen en markten met zich. De stijging van de kostprijs voor uit het Zuiden geïmporteerde primaire grondstoffen (en vooral van petroleum) wakkerde de concurrentie voor exporten begin zeventiger jaren sterk aan. De regulering van de groei van de interne markten via de loonpolitiek werd nu aangetast door de noodzaak om de buitenlandse handelsbalans in evenwicht te brengen.

Tegenover deze crisis 'van de vraagzijde' was de reactie van de internationale elites onbetwistbaar keynesiaans. De grote idee was om de mondiale vraag te coördineren (via de OESO, het Internationaal Monetair Fonds, de Trilaterale Commissie, de G7, etc...). Die lijn werd alleszins duidelijk gevolgd door de eerste economische top van Rambouillet in 1975. Later werd de opmerking gemaakt dat de politiek die in de praktijk werd toegepast minder dan optimaal was vanuit het gezichtspunt van de vraag.⁶ Maar iedereen had tenminste begrepen dat men zich terdege met de effectieve vraag diende bezig te houden. Feit was dat de groei van de reële lonen spectaculair vertraagde, dat meer en meer ondernemingen delocaliseerden naar vakbondloze zones, of onderaannemingen in de derdewereldlanden

4 Zie voor wat betreft de steun door de Amerikaanse vakbonden aan deze 'productiviteitspolitiek' en hun rol in de veralgemening hiervan doorheen heel West-Europa en Japan, Carew [1987].

5 Lipietz spreekt van 'schaalvergroting'. Dit begrip slaat op het uitbreiden van de capaciteit van bestaande (industriële) installaties. De drijvende kracht voor schaalvergroting is het voordeel uit het verschil tussen de capaciteitsuitbreiding met n en de met kleiner dan n toegenomen kosten om deze uitbreiding te bewerkstelligen. Bijvoorbeeld: de verdubbeling van de capaciteit van de Volvo-fabriek, eist natuurlijk niet dat twee keer zoveel ingenieurs worden tewerkgesteld. (n.v.d.r.)

6 Dat is de welbekende positie ingenomen door Ajit Singh: zie Glyn et al. [1986]. De positie van Lipietz [1985] legt eerder het accent op het succes van de kredieteconomie in de jaren '70.

uitbesteedden, terwijl de basisstructuren van de vorige reguleringswijze in de geavanceerde kapitalistische landen behouden bleven.

Tegen het einde van de jaren '70 veranderde nochtans de stemming bij de internationale elites van de kapitalistische wereld. Het beheer van de crisis van de vraagzijde had ongetwijfeld een grote depressie afgewend. Maar nu dook er een zeer belangrijke limiet op: de val van de winst. Dat was te wijten aan een veelvoud van redenen aan de 'aanbodzijde': vertraging van de productiviteit, aangroei van de totale kostprijs van de arbeid (het indirecte loon van de welvaartsstaat inbegrepen), groei van de kapitaal/product verhouding, groeiende relatieve kostprijs van de primaire grondstoffen. Onder die voorwaarden konden de keynesiaanse recepten zoals groei van het reële loon (hoe beperkt die ook was) en monetaire laksheid alleen nog inflatie en erosie van de reservewaarde van de munten veroorzaken, vooral dan van de internationale munt: de dollar (Lipietz [1983]). Vandaar de ommezwaai richting 'aanbodpolitiek'... namelijk naar de 'arbeidsverhoudingen', een veld dat bepaalde aspecten van het industrieel paradigma en van de reguleringswijze omvat.

Zelfs in het theoretisch kader dat hier wordt gebruikt vormen de problemen van de 'aanbodzijde' in verband met het fordisme het voorwerp van twee verschillende interpretaties. Voor de enen, in overeenstemming met een traditie die opklimt tot Kalecki, werd de groei van de relatieve arbeidskost en van de primaire grondstoffen beschouwd als het resultaat van de lange *boom* van het Gouden Tijdperk. Het samendrukken van de winst ('*profit squeeze*': Itoh [1990], Armstrong, Glyn, Harrison [1984]) was het resultaat van de voorafgaande expansie en van de toestand van volledige tewerkstelling. Daarbij had de welvaartsstaat de 'kost van jobverlies' op spectaculaire wijze verlaagd (Bowles [1985]), en dat kon de productiviteitsvertraging verklaren.

We komen nog terug op een complementaire uitleg, maar feit is dat de analyse met de '*profit squeeze*' de officiële verklaring werd van het einde van de jaren zeventig. De winsten waren te laag omdat de arbeiders (en de exporteurs van primaire goederen) te sterk waren, en dat kwam omdat de spelregels te 'rigide' waren, wat op zijn beurt dan weer problemen met zich meebracht voor de herstructurering van het productie-apparaat, met het risico dat kansen zouden gemist worden die de technologische revolutie bood... Zo luidde de analyse die door de G7 in Venetië (1980) werd afgekondigd, na de tweede petroleumschok. Men verkondigde dat de 'eerste prioriteit' de strijd tegen de inflatie was (eerder dan tegen de werkloosheid), en dit door zich te engageren om de productiviteit te doen stijgen en het kapitaal van de sectoren in verval te herverdelen onder de groeiende sectoren, van de publieke sector naar de private sector, van de consumptie naar de investeringen. Er werd afgesproken 'maatregelen te vermijden die de particuliere belangen tegen de strengheid van de aanpassing zouden beschermen'. Met andere woorden: de 'rigide' sociale compromissen moesten in de prullenmand.

Die politiek van *liberale flexibiliteit* werd in gang gezet door de regeringen van het Verenigd Koninkrijk en nadien de Verenigde Staten, en werd vrij snel

.....

gevolgd door heel wat landen van de OESO, de Franse socialistisch-communistische regering inbegrepen (Lipietz [1984]). Het verwerpen van de oude sociale compromissen gebeurde in verschillende gradaties en werd op uiteenlopende fronten bevochten: van de regels voor loonsverhoging 'inflatie plus productiviteit' tot de draagkracht en de diepte van de sociale bescherming, van de liberalisering van de ontslagprocedures tot de wildgroei van preciaire jobs. Dit proces werd op een autoritaire manier doorgedrukt (regeringen en directies maakten dankbaar gebruik van de geboden 'kans' bij vakbondsnederlagen of successen van conservatieve partijen) of langs het onderhandelen van toegevingen tussen het kapitaal en de arbeid, in een context waarbij jobverlies almaar meer kostte.

Na een eerste periode van recessie, begin de jaren '80, ontwikkelde de herneming zich vanaf 1983. Die herneming werd nochtans grotendeels getrokken door een hernieuwing van keynesiaanse budgettaire beleidsmaatregelen (Lipietz [1985]) en het is moeilijk te bevestigen dat ze enkel het resultaat zou geweest zijn van liberale flexibiliteit. Daarenboven draaide de ervaring van de jaren '80 niet uit in het voordeel van de meest consequente pogingen tot flexibilisering: Verenigde Staten, Verenigd Koninkrijk, Frankrijk... Die landen kenden integendeel tegelijkertijd desindustrialisering en vergroting van het deficit op hun handelsbalans in fabricaten. De overwinnaars van de competitie (Japan, West-Duitsland, de Europese vrijhandelsunie) worden blijkbaar gekenmerkt door een andere oplossing voor de aanbodscrisis.

Keren we terug naar de theoretische verklaring van de fordistische crisis 'van de aanbodzijde'. Een alternatieve, of beter complementaire, uitleg voor die van 'het samendrukken van de winsten in een periode van volledige tewerkstelling' steunt op de uitholling van de doeltreffendheid der tayloriaanse principes. De volledige tewerkstelling kan de vertraging van de groeivoet van de productiviteit op het einde van de jaren zestig voor haar rekening nemen, maar niet het voortduren van die tendens, met een groeiende kapitaalcoëfficiënt, sinds die jaren. Als we wat dieper graven, dan lijkt vandaag het fnuiken van elk initiatief van de kant van de directe arbeiders in het productieproces van een eerder dubieuze rationaliteit. Het is een goede methode om het kaderpersoneel de directe controle over de arbeidsintensiteit toe te vertrouwen. Maar meer 'verantwoordelijke autonomie' van de kant van de directe arbeiders kan leiden tot een superieur organisatieprincipe, vooral als het erop aankomt om nieuwe technologieën te introduceren, of beheersmethoden van het productiecircuit, zoals de 'Just in Time'-systemen; dat veronderstelt immers het betrekken van al de kennis en intelligentie van de directe producenten én hun welwillende samenwerking met leidinggevend personeel en ingenieurs.⁷ En dat was nu

Zie Aoki [1985, 1987]. Lang geleden stelde Andrew Friedman [1977] reeds 'verantwoordelijke autonomie' en 'directe controle' als twee tegengestelde tendensen die in *permanent* conflict zijn in de kapitalistische arbeidsorganisatie. In de geschriften van Aoki (bijvoorbeeld [1988]), wordt een verband gelegd tussen de tegenstelling tussen 'semi-horizontale' en 'verticale' arbeidscoördinatiestructuren met meer algemene overwegingen rond industriële organisatie. Veelbetekenend is toch dat hij begint met het overwicht van de eerstgenoemden over de tweeden aan te tonen in het geval van het Just in Time

precies de alternatieve weg die talrijke grote firma's uit Japan, Duitsland en Scandinavië verkozen. Daar lag de druk door vakbonden en andere organisatorische tradities aan de basis van een keuze voor de *oplossing door onderhandelde betrokkenheid (genegotieerde implicatie)* van de crisis van het fordisme (Mahon [1987]).

Eind de jaren '80 wordt meer en meer erkend dat die keuze superieur is, en dit niet alleen in die tweede groep landen, maar ook door de managementboeken en de commentaarschrijvers van de eerste groep. Het succes van de tweede groep in de internationale concurrentie weegt in die evolutie uiteraard een goed stuk door, maar het zijn toch ook de moeilijkheden om in een context van 'liberale flexibiliteit' de nieuwe technologieën toe te passen, die een transformatie hebben teweeggebracht in de manieren waarop aan management wordt gedaan.⁸ Tot op dit punt van onze overdenkingen lijken de liberale flexibiliteit en de onderhandelde betrokkenheid nochtans praktijken te zijn die 'à la carte' zouden kunnen gecombineerd worden. Laten we nu eens hun wederzijdse samenhang bestuderen.

Wat, na het fordisme?

Het overzicht van de recente economische geschiedenis waaraan we ons zonet gewaagd hebben kunnen we als volgt samenvatten:

Eerst was er veel aandacht voor de 'vraagzijde', en dan is ze ineens vergeten, alsof ze plots elk belang zou verloren hebben, omdat de internationalisering de vraag onbeheersbaar had gemaakt, of omdat de boom van het tweede deel van de jaren '80 het overbodig had gemaakt om haar nog te ondersteunen.

Ontwikkeling van twee doctrines voor wat de 'aanbodzijde' betreft: liberale flexibiliteit en onderhandelde betrokkenheid.

We zullen op dat tweede probleem terugkeren als we het hebben over de macro-economische coherentie van de arbeidsverhoudingen; momenteel interesseren we ons even alleen voor de aanbodzijde. We gaan hier niet de ingewikkelde taxonomie zoals die door Boyer [1990] werd voorgesteld hernemen,

Management (Kanban) van productieprocessen in 'riviervorm' (auto-assemblagelijnen). Vervolgens geeft hij de superioriteit toe van de verantwoordelijke autonomie bij het merendeel van de productieprocessen. We stellen hier de relatieve onafhankelijkheid vast van de professionele verhoudingen, niet alleen ten opzicht van de technologie maar ook ten aanzien van andere aspecten van het interne beleid van de firma en de industriële organisatie. Die onafhankelijkheid blijft relatief: mijn appreciatie is dat de nieuwe technologieën de superioriteit van de verantwoordelijke autonomie *onderlijnen* (zonder ze daarom echter te gaan determineren à la Piore en Sabel [1984]). Daarbij, de verantwoordelijke autonomie kan zich zeer goed vinden met de gesofisticeerde vormen van industriële organisatie (gecontroleerde flux, vernette ondernemingen, etc.). Dit valt echter buiten het veld van de huidige tekst. Zie over de 'coherente menu's' die professionele verhoudingen en industriële organisatie kruisen met hun ruimtelijke gevolgen, Leborgne & Lipietz [1987, 1989].

⁸ Zie de citaten van de Amerikaanse pers in Messine [1987], Lorino [1989], en het rapport aan de Franse eerste minister door Riboud [1987].

maar een uiterst vereenvoudigde versie die eerder werd voorgesteld in Lipietz [1984]. De reden voor die keuze is dat toekomstwetenschap een te wazige oefening is. Onze enige ambitie is om de paradigma's die op de ruïnes van het fordisme met elkaar concurreren in de schijnwerper te zetten. Al te veel precisie zou de verschillen tussen concurrerende paradigma's aan de ene kant, en de variaties binnen eenzelfde paradigma aan de andere kant, teveel verdunnen en vermengen. En het staat vast dat de twee doctrines twee mogelijke maar verschillende paradigma's voorstellen (twee verschillende 'menu's'), zelfs al lijkt het er a priori op dat men ze op eclectische wijze zou kunnen vermengen.

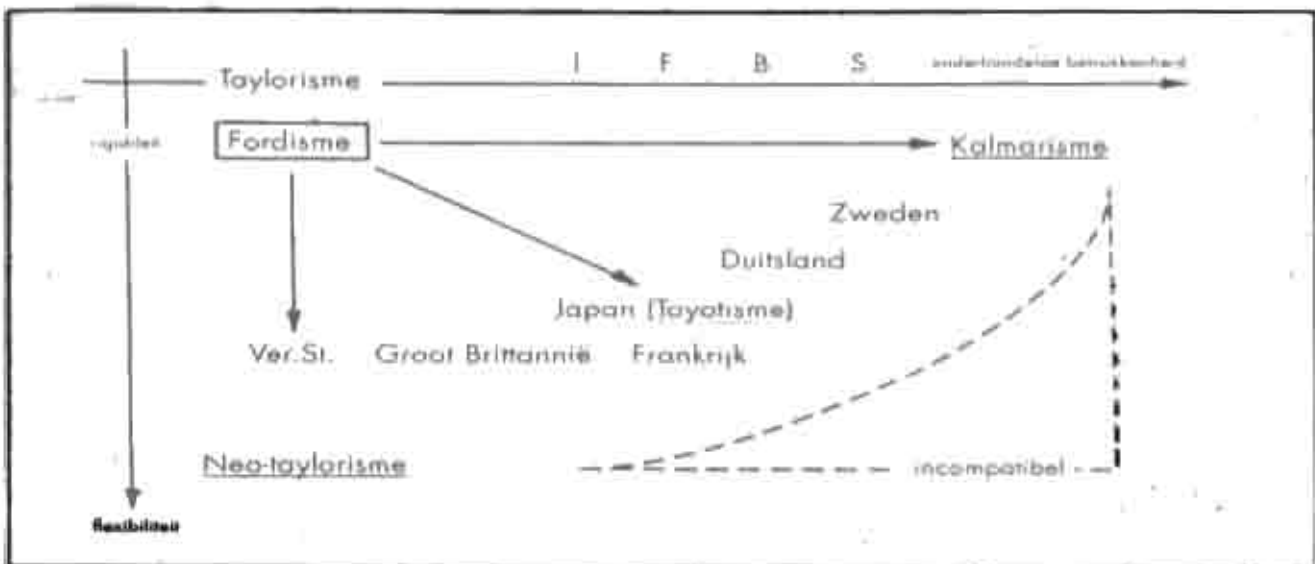
In feite kunnen de twee doctrines om uit de aanbodscrisis te geraken, worden beschouwd als twee vluchtassen ten opzichte van de twee karakteristieken van de fordistische arbeidsverhoudingen: het taylorisme als vorm van directe controle van het kaderpersoneel op de activiteit van de arbeiders, en de rigiditeit van het arbeidscontract (zie afbeelding 1).

De eerste doctrine stelt een evolutie voor van 'rigiditeit' naar 'flexibiliteit' van het looncontract, de tweede doctrine een evolutie van 'directe controle' naar 'verantwoordelijke autonomie'. Met een ander vocabularium: de eerste as verwijst naar de 'externe arbeidsmarkt', naar de band tussen de firma's en de werkkrachten die een betrekking zoeken en er een inkomen willen uit halen; de tweede as verwijst naar de 'interne arbeidsmarkt', naar vormen van organisatie en coöperatie/hiërarchie in de schoot zelf van de firma's.⁹ Op de eerste (externe) as zijn er verschillende dimensies wat betreft rigiditeit en flexibiliteit, zoals we reeds opmerkten. De 'spelregels' kunnen de regels voor de directe loonvorming inhouden, aanwervings- en ontslagregels, toekenningsregels voor het indirecte loon: de 'externe markt' is een min of meer georganiseerde markt. Dit is dus een synthetische as. Bovendien kunnen de regels ook betrekking hebben op het niveau van de individuen, de beroepen, de firma's, de sectoren, de samenleving.

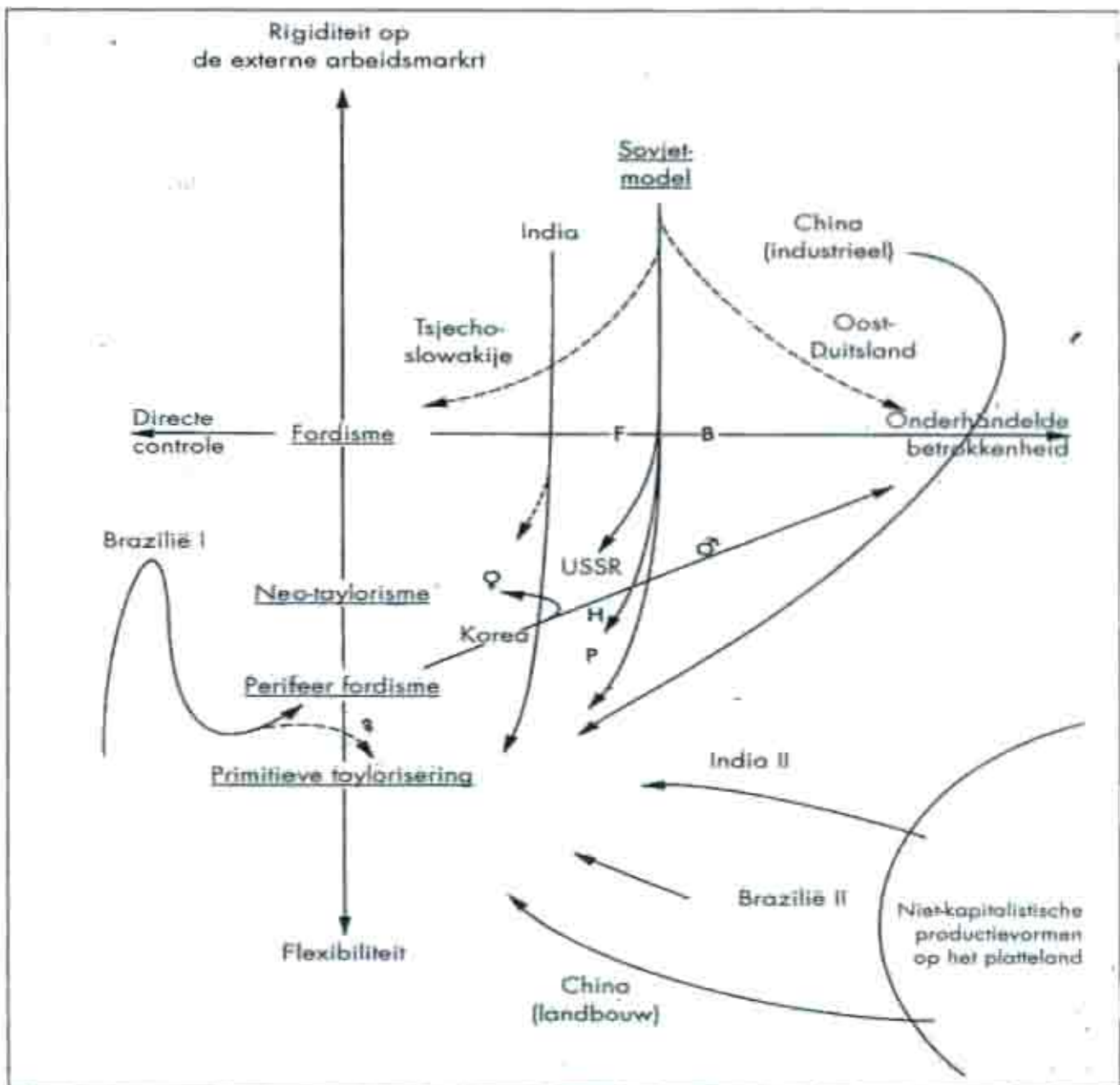
Op de tweede as, de 'interne as', zijn er ook verschillende dimensies: 'betrokkenheid' kan staan voor kwalificatie, horizontale coöperatie, participatie bij de definitie en controles der taken, en ga zo maar door.¹⁰ Ook hier gaat het om een synthetische as. Maar deze keer is het, om redenen die onmiddellijk zullen blijken, van belang om rekening te houden met het niveau waarop de betrokkenheid der arbeiders onderhandeld wordt.

.....
9 Zie Doeringer & Piore [1971]. De term 'markt' kan verwarrend zijn: zelfs de externe arbeidsmarkt is geen echte markt, de 'interne arbeidsmarkt' is zeker en vast geen markt. Nochtans wortelt de tegenstelling 'intern/extern' (of 'hiërarchie/markt' à la Williamson [1985]) in een lange traditie die werd ingesteld door K. Marx [1865, hfdst. XIV] als 'productieverdeling/sociale arbeidsverdeling'. Zoals wordt aangetoond in Lipietz [1979] (in de marxistische traditie) en in Favereau [1989] (in de lijn van de 'economie der conventies') zijn er sterke neigingen om de georganiseerde aard van de aan de firma interne verhoudingen te projecteren naar de externe handelsrelaties, en vice versa.

10 Zoals men ziet kan de onderhandeling van de betrokkenheid (en de betrokkenheid zelf) aspecten inhouden die extern zijn aan de firma, zoals de professionele opleiding, de vakbondsdeelname aan de oriëntatiecommissies op interprofessioneel niveau of op dat van die bepaalde branche (zoals in de corporatistische Staten zoals Oostenrijk en Zweden), enzovoort.



Afbeelding 1: Evolutie van het post-fordisme: de gevorderde kapitalistische landen



Afbeelding 2: Rondom het fordisme

- De betrokkenheid kan *individueel* worden onderhandeld en beloond worden met premies, een carrière of iets dergelijks. Die optie wordt beperkt door de collectieve aard van de vereiste betrokkenheid in het merendeel van de coöperatieve productieprocessen. Ook kan de 'individueel onderhandelde' betrokkenheid (I op afbeelding 1) worden uitgebreid tot een ploeg of een atelier. Dat verwijdt ons niet al te ver van de 'aansporende praktijken'¹¹, en het blijft verenigbaar met een flexibel arbeidscontract.¹²

De betrokkenheid kan ook *per firma* worden onderhandeld, tussen het kaderpersoneel en de vakbonden (F op afbeelding 1). Hierin verdelen de firma en haar arbeidskrachten de vruchten van de in de loop van het collectieve leerproces geaccumuleerde specifieke kwalificaties. Dit houdt een 'externe' rigiditeit van het looncontract in, wat wil zeggen: grenzen aan het recht om de arbeiders die reeds in de firma werken te ontslaan, maar dit compromis sluit uiteraard geen personen in die vreemd zijn aan de firma.¹³

- De betrokkenheid kan worden onderhandeld op het *niveau van de industriebranche* (B op afbeelding 1), wat voor de firma's de risico's beperkt van concurrentie door 'sociale dumping', en hen ertoe aanzet om instellingen voor professionele vorming gemeenschappelijk op te zetten, enz... Hieruit resulteert dat de 'externe arbeidsmarkt' veel kans maakt om zelf meer georganiseerd te zijn, al zij het grof genomen meer 'rigide', met een grotere socialisatie van de arbeidsinkomens.¹⁴
- De betrokkenheid kan onderhandeld worden op het *niveau van de hele samenleving* (S op afbeelding 1), waarbij de vakbonden en patronale verenigingen op regionaal of nationaal niveau de sociale oriëntatie en verdeling van het product negotiëren, waarbij de vakbonden er natuurlijk over waken dat 'hun mensen' hun uiterste best doen op het niveau van werkvloer of dienst... Hier maakt de externe arbeidsmarkt goede kansen om op zijn minst even goed georganiseerd te zijn als in de meer corporatistische of sociaal-democratische vormen van fordisme.

In tegenstelling hiermee kan er geen collectieve betrokkenheid van de arbeiders optreden als er geen lotsverbondenheid is tussen de firma's en hun personeel, namelijk in een context van 'externe flexibiliteit', en dit op om het even welk niveau. Zo verschijnt de grens van coherentie tussen 'flexibiliteit' en

¹¹ Zogenaamde 'incentives' in het Engelse jargon (n.v.d. vert.)

¹² Het feit dat aansporende (incitatieve) praktijken kunnen worden behandeld in het kader van de uitgebreide micro-economische theorie is een aanwijzing van de liberaal-mercantiele aard van dit type van arbeidsverhoudingen (zie bijvoorbeeld Laffont & Maskin [1982]).

¹³ In het kader van de analyse van de neo-klassieke heterodoxie, wordt deze situatie behandeld bij de 'theorie der contracten' (zie bijvoorbeeld Aoki [1984]).

¹⁴ We merken hier de complexiteit van de externe synthetische as 'flexibiliteit/rigiditeit'. Het beste voorbeeld is hier de Italiaanse 'Casa integrazione', een collectief werkloosheidsfonds dat de flexibiliteit via afdankingen vergemakkelijkt. Een ander voorbeeld ervan is de Amerikaanse gewoonte waarbij de arbeiders die door de grote firma's werden afgedankt nog tot het 'kamp' van hun firma's blijven behoren en door hen prioritair moeten heraangetrokken worden.

'betrokkenheid' als een cirkelboog tussen onze beide assen, met een driehoek van incoherentie en twee geprivilegieerde evolutielijnen, namelijk twee reële paradigma's (zie afbeelding 1).

- De externe flexibiliteit gekoppeld aan een directe hiërarchische controle. Dat voert ons terug tot één of andere tayloriaanse organisatievorm van het arbeidsproces, zonder de sociale compensaties van het fordistische Gouden Tijdperk. We zullen dit paradigma 'neotaylorisme' noemen.
- De externe rigiditeit van het looncontract gekoppeld aan de onderhandelde betrokkenheid van de produceerders. We noemen dit paradigma 'kalmarisch', ter ere van de eerste autofabriek (Volvo) die gereorganiseerd werd volgens het betrokkenheidsprincipe in een sociaal-democratisch land, Zweden.

Als we terugkeren naar de recente ervaring van de OESO landen, dan blijken die zich te ordenen langs de cirkelboog, met de USA en Groot-Brittannië die de flexibiliteit privilegiëren en betrokkenheid negeren, bepaalde landen die de individueel onderhandelde betrokkenheid invoeren (Frankrijk), Japan met zijn praktijk van betrokkenheid onderhandeld op het niveau van de (grote) ondernemingen, Duitsland dat hetzelfde doet op branche-niveau, en Zweden dat zich het dichtst bij de kalmarische as bevindt. Welke aantrekkingskracht gaat er dan uit van de assen? De ervaring van de Verenigde Staten toont aan dat het moeilijk is om betrokkenheid te onderhandelen op firmaniveau in een flexibel-liberale context, maar desalniettemin kan de individueel onderhandelde betrokkenheid er worden ontwikkeld.¹⁵ Van de andere kant lijkt West-Duitsland een sociaal minder geavanceerde vorm van het kalmarisch paradigma te vertonen. Japan lijkt een tussenpositie in te nemen, die we 'toyotisme' zouden kunnen noemen, met een sterke dualiteit (rigide/flexibel) van zijn externe arbeidsmarkt. We komen op dat punt nog terug als we de studie zullen maken van de globale coherentie van onze paradigma's. Maar kijken we nu eerst even naar de landen die niet bij de OESO behoren.

3. Het Zuiden en het Oosten: naar welk post-fordisme?

Waar het Oosten totaal oorspronkelijke vormen van arbeidsverhoudingen heeft ontwikkeld (die zichzelf op aanvechtbare wijze als 'socialistisch' betitelden), kan men het Zuiden juist definiëren als het geheel van landen die er niet toe gekomen zijn om de westerse modellen, en evenmin het oosterse model, te

¹⁵ In een voorgaande poging tot taxonomie hebben Leborgne en Lipietz [1987], Messine [1987] hernemend, het menu: 'flexibiliteit + onderhandelde individuele betrokkenheid', *Californisch* genoemd. In feite verschijnt dit Californisch model als een aansporende (of incitatieve) praktijk binnenin de neotayloriaanse context, telkens de betrokkenheid van de loontrekkende vereist wordt, zoals in hooggekwalificeerde beroepen of bij koppelende (interface)-functies. Messine [1987] had de term 'saturnisch' voorgesteld voor het menu 'rigide arbeidscontract + onderhandelde betrokkenheid'. Maar de quasi-mislukking van het Saturn project van General Motors heeft bewezen hoe moeilijk het is om dit in een *geïsoleerde* firma van de grond te krijgen. We vallen dus, ingaand op de suggestie van Rianne Mahon, liever terug op de term 'kalmarisch'.

imiteren. Gedurende de zestiger jaren overheerste de idee dat de snelste weg voor de ontwikkeling van het Zuiden de oosterse weg was. Deze idee vloeide voort uit twee soorten overwegingen.

Het Oosten vormde reeds een model van versnelde groei, in die tijd zelfs sneller dan het fordisme. De stalinistische Sovjet-Unie kon toen beschouwd worden als een vroeger onderontwikkeld land dat geslaagd was wegens de superioriteit van zijn reguleringswijze.

- Het Westen zelf leek zich te verzetten tegen de industrialisering van het Zuiden. Niet alleen was het koloniaal pact uitdrukkelijk gebaseerd geweest op een 'internationale arbeidsdeling' die aan het Zuiden de produktie van primaire goederen toewees, maar de automatische dynamiek van de vrijhandel reproduceerde dezelfde deling in de 'neokoloniale' relaties na de onafhankelijkheid. Dit feit kreeg een positieve theoretische vorm door het theorema van Ricardo over de comparatieve voordelen en nu werd het ook op een negatieve manier in theoretische vorm gegoten onder de titel: 'dependentietheorie'.¹⁶

Sindsdien doken de heterodoxe modellen op (die welke namelijk bepaalde modellen van de oosterse landen inhielden) als een weg om het Westen in te halen, zelfs in de niet-socialistische landen van het Zuiden. In feite waren er zelfs reeds tegenvoorbeelden, zoals Finland, een vroeger stuk van het Russische imperium, dat nu een post-fordistische sociaal-democratie was geworden. Maar enkel het succes van de Nieuwe Industrielanden (NIL) dat sterk afstak tegen het non-succes van de socialismen 'uit de periferie' (en zelfs van die in het centrum), slaagde erin van de algemene appreciatie te veranderen op een overtuigender manier dan Rostows' ¹⁷ retoriek. Het is dan ook wijzer om onze analyse te beginnen bij Oost-Europa.

De Opgang en Val van het IJzeren Tijdperk

De stalinistische Sovjet-Unie maakte een bepaald ontwikkelingsmodel tot het hare dat we het 'model van het IJzeren Tijdperk' zouden kunnen noemen in contrast met het fordistisch model van het Gouden Tijdperk (Lipietz [1979]):

Het tayloriaanse industriële paradigma werd expliciet door Lenin in het Rusland van de Revolutie geïmporteerd.

- Het accumulatieregime was gebaseerd op een extensieve accumulatie van de productiekrachten via imports substitutie, zonder noemenswaardige groei van de massaconsumptie.

¹⁶ Zie voor een kritiek van de dependentietheorie Lipietz [1985].

¹⁷ Volgens Rostow kan men de ontwikkelingsgraad van een economie opdelen in fasen: alle samenlevingen doorlopen een van de volgende vijf fasen: de traditionele samenleving, de voorafgaande voorwaarden voor de start, de start, de vooruitgang naar de maturiteit en het tijdperk van de massaconsumptie. Zie: Rostow Walt W.: *The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto*. Cambridge Univ. Press. 1960. (pag. 13.)

(Voetnoot van *Oikos*-redactie.)

- De coördinatieregels (of reguleringswijze) waren gebaseerd op gecentraliseerde planning. Daaruit bestond het 'socialistische' aspect. De idee was (bij de stalinistische economen) dat wat scheef zat bij het kapitalisme, de 'anarchie van de markt' was. Met meer 'organisatie' en 'hiërarchie' zou de rationaliteit van het taylorstelsel zich over de hele samenleving verspreiden.

Dat was natuurlijk een zeer efficiënt model in een 'lewisiaanse' situatie¹⁸ (namelijk met een immens arbeidsreserveleger bij de boerenbevolking). Het taylorstelsel was, zo dacht men, zeer geschikt om nieuwe loonarbeiders zonder enige kwalificatie aan het werk te zetten.¹⁹ Extensieve accumulatie behoeft geen grote flexibiliteit en ze verhoogt de gemiddelde productiviteit van de economie naarmate de geïndustrialiseerde en gemechaniseerde productievormen in de plaats komen van de preïndustriële vormen.²⁰ Met een langzaam groeiend reëel loon konden immense surplussen worden geaccumuleerd. En de gecentraliseerde organisatie van de vraag deed de 'druk aan de afzetkant' verdwijnen... met het risico op het verschijnen van een 'druk aan de aanbodzijde' (Kornai [1979]). Wat de arbeidsverhoudingen betreft: hun initiële stroefheid werd gaandeweg gestabiliseerd in een aanvaardbaar compromis (volgens de normen van de jaren '50 toch): in ruil voor hun tayloriaanse onderwerping verwierven de industriële en tertiaire arbeidskrachten een soort welhaast middeleeuws recht op arbeid. Een dergelijk menu (taylorstelsel + 'tenure'²¹) was nauw verwant met dat van het fordisme, vandaar de gelijkenissen en de concurrentie in de jaren vijftig.²²

Nochtans staken nieuwe problemen de kop op toen het leger van lewisiaanse arbeidsreserves uitgeput geraakte, of nooit had bestaan (zoals in Tsjechoslovakije en in de DDR). Zoals Köllö [1990] aantoont blijkt het onmogelijk om verbanden tussen firma's te organiseren net zoals de relaties binnenin die firma's, dat mondt uit in bottlenecktoestanden en verspilling. Van de weeromstuit vindt de anarchie in de sociale planning haar afspiegeling in de desorganisatie der firma's. De betrokkenheid van de arbeiders wordt ontmoedigd door de erosie van revolutionaire idealen, door de anarchie in de industriële organisatie, en door het ontbreken van om het even welke stimulans, of ze nu negatief weze (prijs van jobverlies) of positief (toegang tot een hoger consumptieniveau). Het compromis "'tenure"-recht op arbeid maar tegen een laag loon' blijkt dan te leiden tot totale stagnatie.

.....

18 Van Oscar Lewis, zie: *Life in a Mexican Village: Tepoztlán Restudied*. University of Chicago Press, Chicago, 1951. *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. Basic Books, New York, 1959. (n.v.d.r.)

19 Dit is niet helemaal juist. Het taylorstelsel impliceert het vooraf bestaan van een industriële kennis bij het kaderpersoneel en een cultuur van industriële discipline bij de machinebedieners. De invoering van het taylorstelsel werd in de Sovjet-Unie dan ook al even teleurstellend als in de ontwikkelingslanden. Elk industrialisatieproces vereist een oer-accumulatieproces van sociaal-industriële kennis. Het taylorstelsel kan evenwel verschijnen als een versnelde vorm om dat proces te systematiseren.

20 De intensieve accumulatie van het fordistische type daarentegen staat een regelmatige aangroei van de productiviteit toe in de bestaande instellingen.

21 Lipietz gebruikt het woord 'tenure' (in de zin van 'leenbezit' of 'pachtheigendom') om het archaische ervan in de verf te zetten. (n.v.d.r.)

22 Zie voor de gemeenschappelijke oorsprong van stalinisme, fordisme en corporatisme in het debat van de jaren '20 Lipietz [1979].

Hoezeer het ook van het fordisme verschilde, ook het 'socialistisch' paradigma van het IJzeren Tijdperk kende dus uiteindelijk ook een 'crisis aan de aanbodzijde'. De grote verschillen zijn de volgende: (1) er is geen crisis aan de kant van de vraag, (2) het socialistisch recht op arbeid is veel onbuigzamer dan het fordisme, (3) die rigiditeit treft ook andere aspecten van de industriële organisatie, (4) het niet betrokken zijn van de arbeiders blijkt vooral het resultaat te zijn van onvermogen bij het kaderpersoneel eerder dan van een teveel aan 'wetenschappelijke beleidsvoering' à la Taylor.

Het werd duidelijk dat de oosterse reguleringswijze behoefte had aan meer 'flexibiliteit' in haar economische organisatie. Vandaar de algemene optie van de reformisten in Oost-Europa ten voordele van autonomie voor de beleidsvoering van de firma's. Maar de eerste graad van vrijheid die wordt opgeëist door de firma's is de vrijheid om hun tewerkstelling aan te passen aan hun noden, rekening houdend met de potentiële productiviteit van de bestaande installaties en de sociale vraag. Zeer snel lijkt dan ook de 'liberale flexibiliteit' in de arbeidsverhoudingen —het is te zeggen: de externe flexibiliteit en het einde van het 'socialistische recht op arbeid'— een soort wondermiddel. Tien jaar na het Westen storten enkele vroegere socialistische landen (met als typische voorbeelden Hongarije en Polen) zich op dit nieuwe wondermiddel, terwijl ze de keerzijde van het probleem vergeten: de interne organisatie van het arbeidsproces.

Hoe zouden we die situatie nu kunnen voorstellen op onze grafiek met twee assen? Op de verticale as, kan de 'tenure' worden voorgesteld als een 'teveel aan rigiditeit'. Maar op de interne as (de organisatie) is de toestand minder duidelijk. De keuze gaat hier minder tussen 'directe controle' of 'verantwoordelijke autonomie' dan tussen: 'inefficiënte controle' en 'onverantwoordelijke autonomie'. Ondanks Lenins opteren voor het taylorstelsel bij de industriële mobilisatie van de vroegere boerenstand, ondanks Stalins slogan dat 'het kaderpersoneel alles beslist', blijft er in het Oosten een autonomie van de directe arbeider, vanwege een revolutionaire traditie²³ of een industriële traditie (Oost-Duitsland, Tsjechoslovakije), of in ieder geval wegens het onvermogen van het kaderpersoneel om op een wetenschappelijke manier een directe controle te organiseren. Op onze synthetische as zou die positie ergens tussen 'betrokkenheid op het niveau van de firma' en 'onderhandelde betrokkenheid op het niveau van de branche' kunnen gelegd worden, omdat, zoals Köllö heeft aangetoond, de onderhandeling van het compromis het sectoriële ministerie, de ondernemingsdirecteurs en de loontrekkenden impliceert. Vanuit dat vertrekpunt, voorgesteld in afbeelding II, zal de beweging zeker in neerwaartse richting gaan, namelijk naar meer flexibiliteit in het looncontract. Maar als ze het compromis van het recht op arbeid opgeven, zullen de werkers er dan in slagen een of ander sociaal-democratisch compromis van het fordistische type te onderhandelen, of zullen ze gedwongen of gestimuleerd worden om het wondermiddel van

.....
²³ Dit punt roept de lastige vraag op van de steun van een arbeidersaristocratie aan het sowjetstelsel. We mogen het stakhanovisme niet reduceren tot simpelweg een vervreemding, zelfs in de landen waar het 'socialisme' werd geïmporteerd door het sovjetleger, zoals in Polen (zie de grote film van A. Wajda: *De ijzeren man*).

de 'liberale flexibilisering' te slikken? Dat blijft een open probleem op dit niveau van onze analyse... en van de historische ontwikkelingen.

De toestand op de horizontale as is eveneens open. De voornaamste tendens van de nieuwe 'autonome' richtingen van de ondernemingen zal er zeker in bestaan om de tayloriaanse principes werkelijk en ten volle in te voeren, vooral dan in de minder gevorderde landen (Polen, Hongarije, Roemenië en het grootste deel van de Sovjet-Unie). Maar ze zullen stoten op hardnekkige tegenstand vanwege de gekwalificeerde arbeiders, vooral in de zones die worden aangetrokken door de voorbeelden van het West-Duitse en Scandinavische kalmarisch paradigma: de ex-DDR, Tsjechoslovakije, de Baltische Staten.

We kunnen deze eerste discussie nu samenvatten. Als antwoord op de uitdaging van de crisis van hun industrieel paradigma aan de aanbodzijde trachten de landen van het Oosten het meest evidente struikelblok uit de weg te ruimen: de rigiditeit. Wat hun arbeidsverhoudingen betreft zal dat het einde betekenen van het socialistische recht op arbeid. En daar de tayloriaanse principes er nog niet op hun uiterste grenzen zijn gestoten, aangezien ze nooit volledig werden toegepast, zal de voornaamste aantrekkingskracht uitgaan van het menu 'taylorstelsel + liberale flexibiliteit', met andere woorden het neotayloriaanse paradigma dat (voor deze landen) aan de basis lijkt te liggen van het succes van het Westen. Nochtans kunnen deze landen tussen het socialistisch recht op arbeid en de totale flexibiliteit van het looncontract, ook een meer aangewezen middenweg kiezen, hetzij door zich in de richting te begeven van het oude fordistische menu (dat in het Oosten nog niet al zijn mogelijkheden heeft uitgeput), hetzij in de richting van enkele 'betrokkenheidsmenu's' van het kalmarische type. Tussen de algemene tendens en deze twee mogelijkheden, als nog in te vullen stippellijnen, zal de Geschiedenis beslissen, onder de overde-terminerende druk waarover we het in de verdere discussie nog zullen hebben.

Twee landbouwreuzen met industriële eilandjes

In ons voorbeeld (dat van het WIDER Programma) stellen China en India de zuidelijke landen voor die het meest getrouw het ontwikkelingsmodel van de Sovjet-Unie hebben overgenomen. Het grootste verschil met de Oost-Europese landen is de immensheid van hun landbouwbevolking: ongeveer één derde van de wereldbevolking. En het grote verschil tussen China en India was de spectaculaire landbouwrevolutie van China.

China profiteerde van een landbouwhervorming en van een strikte organisatie van de plattelandswereld. Het heeft tot voor kort geen grote exodus naar de steden gekend. Dat gaf een situatie die de vorm aannam van een soort 'verdoken lewisianisme', met een kunstmatige schaarste aan stedelijke arbeidskrachten, gericht op een haast Sovjetachtige extensieve accumulatie-strategie, bepaald door imports substitutie. Die strategie werd door het Maoïsme doorgedrukt, bijna tot de autarchie. Daarbij kunnen de Grote Sprong Voorwaarts en de Grote Proletarische Culturele Revolutie begrepen worden als de eerste

pogingen om het 'kapitalisme' (in feite het taylorisme) te bekritisieren via de aanbodzijde: namelijk als een direct hiërarchisch controlesysteem. Er waren ook tendensen naar vormen van decentralisering van de planificatie van de vraag en de sociale productie langs de Volkscommunes. China kende dus de ervaring van een soort 'Micro-economische Revolutie binnen de Revolutie' (Roskine [1990]).

Het succes van die micro-economische revolutie en van die revolutie in het beheer is twijfelachtig; nochtans is de mislukking ervan minder evident dan door de overwinnaar van de contra-revolutie van 1975, Deng Xiaoping, werd voorgehouden. Na een eerste poging om terug te keren tot de strikte stalinistische principes was het regime van Deng het eerste in de socialistische wereld (samen met Hongarije) om de organisatorische impasses ervan te erkennen en flexibiliteit opnieuw in te voeren, niet alleen in de fabrieken, maar ook op het platteland. De pogingen van de maoïsten om de arbeiders te betrekken bij het beheer van de firma's en van de lokale gemeenschappen werden vernietigd; al wat ervan restte was een cultuur van lokale initiatieven bij het kaderpersoneel. De liberale hervormingen reveleerden de lewisiaanse toestanden op het platteland. Het ondernemerschap (binnen of buiten de Staatseigendommen) kreeg zo een zeer flexibel, uiterst slecht betaald arbeidspotentieel toegeschoven, met nochtans een aanzienlijke 'kostprijs voor jobverlies' en een zeer autoritair regime. Dergelijke omstandigheden zullen we verder 'primitieve taylorisering' noemen, een model waarmee in de jaren '60-'70 door de nieuwe geïndustrialiseerde landen van Oost-Azië werd geëxperimenteerd.

Feitelijk convergeerde het China van midden de jaren '80, vooral in zijn kustprovincies, duidelijk in de richting van dat laatste model. Maar het mislukken van de Tien-An-Men opstand (1989) blokkeerde die evolutie, waar de oude organisatieprincipes hun spierballen nog eens toonden, wat ook meteen de noodzakelijk repressieve aard van het primitieve taylorisme in herinnering bracht. De hoofdtendens blijft dezelfde, maar de participatie van de arbeidersklasse aan de volgende politieke beweging zou wel eens voor verassende wendingen kunnen zorgen.

Op afbeelding II kan het traject van China op de volgende manier worden voorgesteld. Vertrekkend vanuit het sovjetmodel en na een ommetje richting betrokkenheid op de 'interne' as, stort het industriële China zich hals over kop naar beneden in de richting van de primitieve taylorisering, die voorgesteld wordt beneden het neotaylorisme (omdat de situatie van de arbeiders er erger aan toe is dan in de wildste dromen van de liberale 'supply-siders'). Daarbovenop zal de plattelandsbevolking rechtstreeks aan de industrie-arbeid worden gezet via het paradigma van de primitieve taylorisering.

In India was er omzeggens geen wezenlijke hervorming, het land kende nooit een 'staatsocialisme', noch een echte gecentraliseerde planning. En toch zijn er heel wat trekken van het sovjetmodel zichtbaar in zijn industriële geschiedenis van na de onafhankelijkheid. De door de Staat gedirigeerde politiek van imports substitutie zou de ontwikkeling stimuleren van een belangrijke tertiaire en

industriële structuur, georiënteerd op de interne markt, waarbij de loontrekkers eveneens een soort recht op arbeid genoten (sector I volgens Mohan Rao [1990]). Die arbeiders waren minder betrokken dan in de socialistische landen en nochtans waren ze niet echt getayloriseerd.

Het grote verschil met China is het voortduren van een neiging tot primitieve taylorisering van arbeiders die buitengesloten bleven van de prekapitalistische verhoudingen of geïntegreerd werden in de kapitalistische relaties via enkele vormen van 'Putting-out System': de sector II volgens Mohan Rao [1990]. Zo verscheen een tweede archipel van industriële loonverhoudingen in de oceaan van ruraal India. Om culturele en historische²⁴ redenen heeft de taylorisering niet de graad bereikt van absolute controle door een methodenbureau (dat bestond nauwelijks). Op afbeelding II is dit proces voorgesteld door een pijl die het kapitaal/arbeiddiagram binnenkomt langs rechtsonder.

De stroom van economische liberalisering van de jaren '80 zal waarschijnlijk de arbeidsverhoudingen in India in de richting stuwen van klassieke vormen van de primitieve taylorisering. Door de opening voor internationale concurrentie zal sector II naar vormen van verdiepte directe controle worden geleid zonder merkbare verbetering van het reëel loon of de sociale wetgeving. Het principe van ouderwets recht op arbeid zou moeten worden opgegeven in sector I. Nochtans blijft het mogelijk dat de geprivilegieerde fractie van de arbeidsmacht erin slaagt via onderhandelingen een beperkte liberale flexibiliteit en sociale tegenhangers van het fordistische type voor de rationalisering van het arbeidsproces te verwerven.

De nieuwe industrielanden: waar gaan zij heen?

In ons voorbeeldpakket werden twee voorbeelden onderzocht van 'N.I.L.': Brazilië en Zuid-Korea. Dat zijn vandaag alleszins belangrijke industrielanden. Aspecten van hun ontwikkelingsmodellen werden elders onderzocht onder twee titels: de 'primitieve taylorisering' en het 'perifere fordisme' (Lipietz [1985]).

- De *primitieve (of bloedige) taylorisering*. Dit concept mikt op het geval van delocalisering van beperkte segmenten van industrietakken in sociale formaties met een zeer hoog uitbuitingsgehalte (voor wat betreft de lonen, de duur en de intensiteit van de arbeid, etc.), waarbij de producten voornamelijk

²⁴ In Europa was de klassieke overgangsvorm van pre-kapitalistische naar kapitalistische werkwijzen de volgende: eerst het putting-out system, waarin de ambachtslieden geïntegreerd zijn door regelmatige bestellingen bij het mercantiel kapitaal, dan het samenbrengen van gesalarieerde ambachtslieden in dezelfde inrichting, dan de verdeling van het werk binnen de fabrieken, tot en met het taylorisme. Gesteld in marxistische termen ging de formele onderwerping van de arbeid aan het kapitaal vooraf aan zijn reële onderwerping. Daarbij stelt Marglin [1990] dat de weerstand van de Indische werkers tegen het taylorisme een culturele weerstand weerspiegelt tegen de westerse scheiding tussen de intellectuele en manuele aspecten van de arbeid (technè tegenover epistèmè). Op afbeelding 2 wordt dit uitgedrukt door de vorm van de pijl die van de niet-kapitalistische productiewijzen naar de primitieve taylorisering gaat. Die verplaatst zich namelijk eerst horizontaal naar links dwars door de niet-taylorische organisatievormen (bijvoorbeeld ambachtelijke). Een meer 'verticale' overgangswijze (rechtstreeks naar het taylorisme) behoort in de NIL en China ook tot de mogelijkheden.

geherexporteerd worden naar de meer gevorderde landen. In de jaren '60 waren de tolvrije zones en de staten-ateliers van Azië de beste illustraties van deze strategie die zich ook vandaag nog verder verspreidt. Twee karakteristieken van dit regime moeten worden genoteerd. Vooreerst zijn de activiteiten voornamelijk getayloriseerd maar relatief weinig gemechaniseerd. De technische samenstelling van het kapitaal in die firma's is uitgesproken laag. Zo vermijdt deze industrialiseringsstrategie een van de ongemakken van de importsubstitutie: de kost van het importeren van uitrustingsgoederen. Anderzijds, gegeven het feit dat ze grotendeels vrouwelijke arbeidskrachten mobiliseert, incorporeert ze al de know-how die door patriarchale huishoudelijke exploitatie werd verworven. Ten tweede is deze strategie 'bloedig' in de zin waarin Marx het heeft over 'bloedige wetgeving' bij de dageraad van het Engelse kapitalisme. Ze voegt aan de voorouderlijke vrouwenverdrukking alle moderne wapens van de anti-arbeidersrepressie toe (officiële vakbonden, afwezigheid van sociale rechten, gevangenzetting en foltering van tegenstanders).

- Het *perifere fordisme*. Zoals het fordisme is het gebaseerd op intensieve accumulatie gekoppeld aan de groei van de eindmarkten. Maar het blijft 'perifeer' in de zin dat, in de mondiale circuits van de productieve branches, de gekwalificeerde betrekkingen (vooral de ingenieurs) grotendeels buiten die landen blijven. Daarenboven komen de afzetmarkten overeen met een specifieke combinatie van de locale consumptie der middenklassen, met een groeiende consumptie van duurzame goederen door de arbeiders, en met de export tegen een lage prijs naar de centrale kapitalismen.

Brazilië is zijn industrialisering vroeger en met meer succes begonnen dan India. De landbouwhervorming was er even beperkt als in India, het aanbod van een reserveleger voor de arbeid was er lewisiaans, en, vanaf de Vargasperiode (tijdens de Tweede Wereldoorlog), voerde de Staat een importsubstitutiepolitiek in de stedelijke sector met behulp van het nationale kapitaal gekoppeld aan een sociale wetgeving van het corporatistische type (niet zo verschillend van de fordistische principes). Toch maakten twee belangrijke verschuivingen het verschil. Vooreerst aarzelde de op ontwikkeling gerichte Staat onder Jocelino Kubitschek niet om zijn deuren te openen voor het kapitaal en de technologie uit het Noord-Westen, terwijl hij tegelijk zijn interne markt bleef afschermen tegen import. Vervolgens schrapte de militaire staatsgreep van 1964 feitelijk de sociale voordelen uit de wetgeving van Vargas (precies uit angst voor een 'vakbondsmacht' onder het voorzitterschap van Goulart). Als gevolg daarvan ontwikkelde de 'wetenschappelijke organisatie van de arbeid' zich zonder enige andere beperking dan de technologische afhankelijkheid, en de bloedige repressie van het vakbondsstelsel bood het kapitaal 'flexibele' werkkrachten. Op het einde van de jaren '60, begin jaren '70 ontwikkelde Brazilië een zeer competitieve industrie, voltooide het zijn importsubstitutie, en ontwikkelde het zijn industriële export.

Dat leidde tot de primitieve taylorisering. Nochtans engageerde Brazilië zich niet duidelijk in een eenvoudige strategie van exportsubstitutie. De uitrustingsgoederen bleven hoofdzakelijk gefinancierd met de export van primaire

grondstoffen en met schulden. De opbrengsten van de primitieve taylorisering werden gehéinvesteerd in de ontwikkeling van een dualistisch perifeer fordisme. Een gedeelte van de bevolking (de nieuwe middenklasse) nestelde zich in een haast fordistische levensstijl, terwijl de loontrekkenden in de tweede helft van de jaren '70 profiteerden van de productiviteitsstijging die volgde uit de mechanisering en de rationalisatie. Dat gedeelte omvatte het merendeel van de 'formele sector' (Amadeo en Camargo [1990]). Niet heel de formele sector, maar dan toch het overgrote deel van de werkende klasse, die aan het einde van de jaren '70 enkele van de voordelen had heroverd uit de tijd van de Vargaswetgeving. Aan de andere kant bleef een immense sector van het salariaat uitgesloten van de voordelen van het Braziliaanse mirakel: de 'lewisiaanse' ex-boeren, de informele arbeiders, de slechtbetaalde formele arbeiders in kleine firma's.

In de jaren '80 brak de schuldencrisis uit, vervolgens kwam de democratie. De evolutie die daaruit volgde is vrij complex. Aan de ene kant verhoogde de democratisering het onderhandelingsvermogen van de arbeiders en hun wettelijke garanties. Aan de andere kant belemmerde de super-inflatie hen om de evolutie van hun reële lonen te controleren. De distributieconflicten waren de hoofdoorzaak van industriële conflicten. De arbeidsverhoudingen vonden geen stabiliteit in die voortdurende storm, die het marginale lewisiaanse reserveleger, de informele sector en de verschillende gradaties van de formele sector meesleepte. In deze chaotische toestand blijven voor de Braziliaanse toekomst drie mogelijkheden open: een terugkeer naar de primitieve taylorisering, een consolidatie van het perifere fordisme, en zelfs een (weinig waarschijnlijke) evolutie naar het fordisme met lokale evoluties naar kalmarische aspecten.

In vergelijking heeft de revolutie van 1985-1987 in Zuid-Korea een veel betere situatie opgeleverd. Aan de basis van alles ligt de landbouwhervorming van de jaren '50, gevolgd door een steun aan de landbouwersinkomens. De primitieve taylorisering in Korea zou niet onder voortdurende druk van een lewisiaans reserveleger blijven. Het totale arbeidspotentieel werd aangeworven onder een flexibel arbeidscontract, maar het werd wel formeel aangeworven. Daarbij zorgde de Staat ervoor de exportmogelijkheden zorgvuldig te plannen op een manier die verzekerde dat de schulden konden worden afgelost. De vrouwen waren het slachtoffer van een vreselijke uitbuiting, vooral in de exportsector, maar het inkomen van de doorsnee-gezinnen groeide door de jaren '70 heen en versnelde nog in de jaren '80. Op die manier kende Korea een overgang van primitief taylorisme naar perifeer fordisme. Daarenboven, ontwikkelde zich bij het mannelijke deel van de arbeidersbevolking een ondernemingspatriottisme dat de navolging van bepaalde aspecten van de onderhandelde betrokkenheid op firmaniveau, 'à la japonaise', voorbereidde (You [1990]).

Waarschijnlijk bevordert de democratisering dergelijke tendensen, aangezien er geen schulddruk meer is (maar er blijft de competitiviteitsdruk). Korea zou dan kunnen evolueren naar een minder en minder perifere vorm van post-fordisme. Maar hoe dan ook naar een dualistische vorm, en met arbeidsverhoudingen die verschillen naargelang het geslacht: onderhandeling van de betrokkenheid op

.....

firmaniveau voor de mannen, en neotaylorisme voor de vrouwen. Bij dit voorbeeld verschijnen de coherentievoorwaarden die extern zijn aan de arbeidsverhoudingen zeer duidelijk. Laten we nu hebben over dit aspect.

4. Coherentie-problemen van het post-fordisme

De arbeidsverhoudingen definiëren slechts een gedeelte van de denkbare ontwikkelingsmodellen. De kapitaal/arbeidsverhoudingen zijn dus onderworpen aan nog andere soorten druk dan die welke zich van binnen uit ontwikkelen. De macro-economen van vandaag erkennen het bestaan van een druk van de vraag en van een internationale druk. De specialisten van de politieke wetenschap onderstrepen de noodzaak om de sociale orde te legitimeren. Sinds nog niet zo lang blijkt dat de ecologische druk van het allerhoogste belang is. Laten we met die laatste beginnen.

De gevaren van het productivisme

De kapitalistische ontwikkeling heeft niet enkel 'de arbeid gedgegradeerd' tot een tayloriaans dieptepunt (Braverman [1974]). We zien vandaag in welke mate zij ook de natuur heeft uitgeput, overeenkomstig met de profetie van Marx (en dat is evengoed waar voor het staatskapitalisme van het Oosten). In feite zijn de kapitaal/arbeidscompromissen tot op heden gemaakt op de rug van de natuur, namelijk ten koste van de toekomstige generaties. Het gat in de ozonlaag, het broeikas-effect, zijn gevolgen van de grote industriële boom van het Gouden Tijdperk. De economische herneming van de jaren '80 heeft de frequentie van de industriële catastrofes opgedreven en de planetaire ecologische crisis nog verergerd. Nu zien we duidelijk de grenzen van elk productivistisch model, zowel op lokaal als op globaal niveau. Dat toekomstige ontwikkelingsmodellen 'duurzaam', dus ecologisch coherent moeten zijn, wordt overal meer en meer erkend.²⁵

Toch verschilt de intensiteit van deze waarneming naargelang het geval, en dat is de reden waarom de ecologische grenzen niet tegelijkertijd worden gezien als reële grenzen aan de modellen voor de toekomst. De lokale gevaren worden natuurlijk hoe langer hoe duidelijker onderscheiden en verworpen, zelfs door de arbeiders wier banen de oorzaak van die gevaren zijn. De samengestelde effecten van individuele niet-ecologische praktijken, worden waargenomen en verworpen wanneer ze binnen een bepaald gebied geconcentreerd zijn, zoals Los Angeles, Nederland en zelfs in een nieuw industrieland als Taiwan. Maar de mondiale effecten (bijvoorbeeld het broeikas-effect) die het resultaat zijn van een consumptiemodel dat werd overgeërfd van de fordistische compromissen, kunnen gedurende zekere tijd worden genegeerd. De ecologische grenzen zijn dus tegelijk absoluut en vaag. De mensheid kan niet-duurzame modellen kiezen tot in het eerste derde van de XXIste eeuw. De lokale of regionale concentratie van schade aan de leefomgeving zal bewegingen aanmoedigen

²⁵ Duurzaam ('sustainable') is de term die werd uitgekozen voor 'ecologisch coherent op lange termijn' in het rapport aan de VN Commissie voor het Milieu gecoördineerd door Mvr. Gro Brundtland [1987].

die zich tegen die modellen zullen verzetten... maar in veel gevallen zullen de lokale slachtoffers worden bekritiseerd door de bewoners van nochtans veel schuldiger streken!²⁶

Als we een ontwikkeling van de ecologische bewegingen veronderstellen in de hele wereld (en dat is het geval in het Westen, in het Oosten, maar minder duidelijk in het Zuiden), dan zal het 'duurzaamheids'-karakter een legitimerende factor worden bij de toekomstige kapitaal/arbeidscompromissen. Als dit wordt bevestigd dan mogen we veronderstellen dat voor zover ze zullen onderhandeld worden, de tegenwaarde van de productiviteitswinsten eerder zal toegekend worden in de vorm van een groeiende vrije tijd dan van een toenemende koopkracht (zoals in het fordisme). Die oplossing zal vooropstaan in de meest gesocialiseerde vormen van het kalmarisch compromis.²⁷ In tegenstelling hiermee zal een minder radicale oplossing, namelijk via ecologische industrieën de schade aan het milieu verhelpen, de voorkeur genieten bij de dominante overconsumerende klassen die aan het neotaylorisme zijn verknocht; wat de waarde van consumptiegoederen nog zal doen toenemen ten nadele overigens van de minst begoede lagen van de samenleving. In de landen van het Oosten en het Zuiden is er een risico dat de ecologische duurzaamheid wordt genegeerd, vooral als de veel dwingender druk van de schulden zwaar op deze landen weegt.

We kunnen besluiten dat, voor zover de ecologische druk in rekening zal gebracht worden — en dat kan het geval zijn in de eerder ontwikkelde landen, die aan geen al te grote financiële druk het hoofd moeten bieden, en vooral wanneer de ecologische crisis reeds duidelijk waarneembaar is — dat de kapitaal/arbeidscompromissen zal begunstigen die gebaseerd zijn op vrijetijdsgroei en gesocialiseerde vormen van openbare diensten, dus arbeidsverhoudingen van het kalmarische type. Deze conclusie gaat jammer genoeg niet op voor de minder ontwikkelde landen, of voor de geavanceerde kapitalistische landen waar de individualistische ideologieën al te sterk zijn.

Het probleem van de sociale samenhang

Uiteraard impliceren de op kalmarische arbeidsverhoudingen gebaseerde ontwikkelingsmodellen dat de know-how, de opvoeding en de cultuur over alle burgers verdeeld zouden zijn; ze impliceren dus een eerder egalitaire verdeling van de inkomens en macht, met een goed georganiseerde en gekwalificeerde openbare dienstverlening in de domeinen van onderwijs en volksgezondheid (Lipietz [1989], Mahon [1989], Matthews [1989]). Daartegenover impliceren de neotayloriaanse arbeidsverhoudingen een polarisatie van de kwalificaties, de inkomens, het eigendom en de toegang tot gezondheidszorg en onderwijs. De

²⁶ De commentaarschrijvers van het Noorden hebben recentelijk nog kritiek gespuid op de Brazilianen wegens het afbranden van bossen in Amazonië. Nochtans is de jaarlijkse bijdrage van Frankrijk (40% van de Braziliaanse bevolking) aan het broeikas-effect 20% hoger dan de totale Braziliaanse bijdrage.

²⁷ Wanneer sterke vakbonden rekening houden met de 'nieuwkomers' dan nemen ze de arbeidstijdverkorting op in hun doelstellingen om zo de onder-tewerkstelling te bestrijden en de levenskwaliteit te verbeteren. Zie de strategie van de Duitse vakbond I.G. Metall

ontwikkelingsmodellen gebaseerd op dergelijke arbeidsverhoudingen zijn dus meer conflictueel dan de voorgaande. In het kader van een liberale democratische orde verschijnen in deze laatste modellen serieuze cohesieproblemen, die maar kunnen worden opgelost dankzij specifieke politieke en culturele omstandigheden in de gebieden waar ze zich ontwikkelen.

In feite maakt het neotayloriaanse paradigma meer kans om zich te ontwikkelen daar waar individualistische ideologien de boventoon voeren en waar de loontrekkende bevolking verdeeld is. Die conclusie gaat ook op wanneer de betrokkenheid van de arbeiders firma per firma wordt onderhandeld. Dit is wat Aoki [1988] het 'dilemma van de salariële democratie' heeft genoemd. In dat geval komen de productiviteitssurplussen toe aan een bepaalde firma, en de quasi-rente van die firma bestaat maar voor zover ze een differentiële competitiviteit kan behouden ten aanzien van haar concurrenten. De onderhandelde compensaties (in termen van hogere lonen, arbeidstijd- of loopbaanverkorting) blijven beperkt door die quasi-rente. Onder die omstandigheden worden de loontrekkenden en het kaderpersoneel die aan het compromis deelnemen bondgenoten tegen de nieuwkomers en de concurrenten. Dat leidt tot het consolideren van een 'aristocratie van loontrekkers' (of een 'yeomen democracy' in de versie van Piore & Sabel [1984]) aan de top van een in de ganse samenleving veralgemeende meritocratische hiërarchie, die inherent kan zijn aan de nationale cultuur.²⁸ Die hiërarchie kan zich ontwikkelen tot een volledig dualistische structuur (onderhandelde betrokkenheid/neotaylorisme) vooral wanneer er sexeverschillen komen meespelen, zoals in Japan of in Korea, of ethnische verschillen, zoals in Oost-Duitsland (zie Walraff [1985]).

Tot slot kan het kalmarisch paradigma het halen wanneer de vakbonden sterk zijn, rekening houden met de belangen van de hele loontrekkende bevolking, aanvaarden zich te laten betrekken in de dialectiek van strijd en akkoord met het kaderpersoneel, het domein van de organisatie en de productie inbegrepen, en wanneer er een sterk feministisch bewustzijn is. Wanneer de loontrekkenden verdeeld zijn door aristocratische tradities, sexuele of ethnische discriminaties, en wanneer kaderpersoneel en vakbonden een lange traditie van wederzijdse tegenstellingen hebben (wat het geval is in Frankrijk, De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk), dan maken het neotaylorisme of een of andere dualistische configuratie meer kans om zich te ontwikkelen.

Voor wat het Zuiden aangaat, is de tweede groep van voorwaarden het vaakst verenigd en het neotaylorisme zal het meestal ruim halen gedurende een zekere tijd. In de verst gevorderde landen (Brazilië, Korea) zal veel afhangen van het vermogen van de arbeidersbeweging om de sectoriële, raciale of sexuele verdeeldheden te overstijgen.

In Oost-Europa is de situatie nog ingewikkelder, want er bestond een officiële arbeidersbeweging, die officieel voorstander was van de gelijkheid van kwalifi-

.....
²⁸ Dat is misschien het geval voor het confucianisme in Japan en Korea.

caties²⁹ en inkomen, die officieel de collectieve betrokkenheid van de arbeiders in het firmabeleid predikte. Maar... in de geest van de loontrekkende bevolking, wordt deze officiële arbeidersbeweging geassocieerd met de hypocrisie en de verdrukking! Daar zal de ideologische en politieke strijd van het allerhoogste belang zijn. Ofwel zal de balans naar de vrijheid doorslaan tot en met een verering van het individualistische liberalisme en, voor wat de arbeidsverhoudingen betreft, tot aan het neotaylorisme. Dat lijkt zich in elk geval in Polen en Hongarije voor te doen, en de schuldsituatie van die landen, die behandeld worden met de recepten van het Internationaal Monetair Fonds, zal die evolutie aanmoedigen. Ofwel zullen diepere tradities, die soms wortelen in de religie of in de herinnering aan een prestalinistische arbeidersbeweging deze tendens belemmeren. In dat geval kan zich een alternatief ontwikkelen in de richting van een meer solidaristisch en ecologisch model, gebaseerd op kalmarische arbeidsverhoudingen. Er blijven nog kansen dat een dergelijke evolutie Oost-Duitsland, Tsjechoslovakije en de Baltische staten omvat.

De macro-economische druk

De macro-economische druk is goed gekend onder economen. Hij vormt trouwens het meest logische aspect van de toekomstgerichte analyse. We kunnen dus zeer kort zijn hierover. Eerst en vooral moet elk model van kapitaal/arbeidsverhouding *winstgevend* zijn, vervolgens moet het *competitief* zijn, ten derde moet de *vraag* gelijk zijn aan het aanbod.

Uit de eerste druk vloeit voort dat als een groot gedeelte van het surplus gereserveerd moet worden om de schuld te regelen, er nauwelijks ruimte is om de betrokkenheid te onderhandelen want het salaris moet zo laag mogelijk blijven. Het bestaan van een schuldendruk leidt dus tot neotaylorisme. Om die tweede reden zijn de landen die reeds op weg zijn naar het neotaylorisme, en die vanwege dat feit minder productief zijn dan landen waar al betrokkenheid bestaat, ook gehandicapt in het zoeken naar een beter kapitaal/arbeidscompromis. Daaruit volgt dat, in ons pakket, de USA, Groot-Brittannië, Frankrijk, Brazilië, Oost-Europa veel moeite zullen hebben om naar kalmarische paradigma's te evolueren. In tegenstelling daarmee kan men stellen dat Scandinavië, West-Duitsland, Japan en Korea onder het beste gesternte de XXIste eeuw aanvatten.

Voor wat de vraag aangaat, biedt het kalmarisch paradigma veel meer mogelijkheden om de interne vraag te regelen dan het neotaylorisme. Integendeel: dit laatste zal gepaard gaan met een cyclus van periodes van oververhitting (met een groei van de winsten en inkomsten van het bovenste gedeelte van de samenleving) en periodes van depressie (te wijten aan overinvestering of afkoelingspolitiek). Het is de grote terugkeer van de zogenaamde 'business cycle'²⁹ in contrast met de veel regelmatiger weg van het fordisme.

²⁹ Een bedrijf (of een product) kent een periode van opgang, een van maximum rendement en een van neergang.(n.v.d.r.)

Blijft open de grote vraag of een combinatie van beide modellen mogelijk is in dezelfde vrijhandelsruimte, zoals de Europese Economische Gemeenschap.³⁰ We kunnen veronderstellen dat in de arbeidsintensieve branches het neotaylorisme de onderhandelde betrokkenheid kan overtroeven als het loon maar laag genoeg is. Dan, het theorema van Ricardo over de comparatieve voordelen indachtig, zullen de staten of regio's ertoe neigen zich te specialiseren in die branches waar ze in vergelijking beter 'uitgerust' zijn, hetzij qua flexibiliteit (en lage lonen), hetzij qua onderhandelde betrokkenheid. In dat geval zal het samengevoegde niveau van de vraag beperkt worden door de concurrentie op loongebied, en dit wegens het naast mekaar aanwezig zijn van streken met 'lage lonen-lage betrokkenheid' en streken met 'hoge lonen-hoge betrokkenheid'. Hoe groter de mogelijkheid om aan 'sociale dumping' te doen in de neotayloriaanse gebieden, des te kleiner zullen de eilandjes van 'salarieële democratie' zijn.³¹

Natuurlijk is protectionisme een zeer eenvoudig middel om de 'sociale dumping' onder concurrenten te beperken, hetzij via een lage wisselkoers, hetzij door expliciete of impliciete importbelemmeringen op te werpen. Japan en Korea gebruiken die twee recepten sinds decennia. De EU is niet volledig open voor de concurrentie van de NIL, de USA zijn dat van langsom minder. Eens wordt toegegeven dat het onrechtvaardig is om protectionistisch te zijn tegen een groep landen en tegelijkertijd te eisen dat die wel zijn schulden aflost, dan lijkt een redelijk protectionisme het middel om het terrein voor te bereiden voor betere sociale compromissen dan de zuivere vrijhandel. Maar dat *bereidt* alleen maar het terrein *voor*!

Toekomstgerichte conclusie

Het allesoverheersende paradigma in de arbeidsverhoudingen van na de Tweede Wereldoorlog, namelijk het fordisme, heeft vandaag afgedaan. Het was zo sterk dat het gedurende 20 jaar het Zuiden en de landen van het Oosten marginaliseerde bij de internationale handel in industriegoederen. Het combineerde een 'rigide' externe organisatie van de arbeidsmarkt, met collectieve overeenkomsten, met de welvaartsstaat, met Sociale Wetgeving en een 'directe controle' op de semi-gekwalificeerde arbeidskrachten in het arbeidsproces door omkadering.

Geconfronteerd met de uitdaging van een dalende groeivoet van de productiviteit, reageerde het kaderpersoneel in de jaren '70 op twee manieren: de rigide aard van het fordisme versoepelen, of door een verschuiving van de directe controle naar de onderhandelde betrokkenheid van de arbeiders. Die twee evolutielijnen zijn onderling incompatibel als men ze toepast op één en hetzelfde arbeiderspotentieel. Vandaar dat twee hoofdparadigma's verschenen in de jaren '80. Aan de ene kant kan het neotaylorisme gedefinieerd worden als een terugkeer naar prefordistische vormen van flexibiliteit van het arbeidspoten-

³⁰ Tegenwoordig de Europese Unie. (n.v.d.r.)

³¹ Dat is een nieuw gevolg van de paradox van Aoki. Zie voor het voorbeeld van de Europese Gemeenschap Leborgne en Lipietz [1989].

tieel, met lagere lonen en een groter risico op jobverlies, met een directe controle door het kaderpersoneel op het toepassen van min of meer gemoderniseerde technologieën. Omgekeerd, kan de onderhandelde collectieve betrokkenheid gedefinieerd worden als het inzetten van het arbeidspotentieel bij de strijd voor kwaliteit, voor productiviteit en de verbetering van de nieuwe technologieën, in ruil voor sociale garanties en deelname in de productiviteitswinsten. De twee paradigma's kunnen in dezelfde samenleving tegelijk voorkomen als de betrokkenheid per firma wordt onderhandeld, maar de hoogste sociale realisaties worden behaald wanneer de betrokkenheid wordt onderhandeld tot op het niveau van de hele samenleving: dat is wat wij het 'kalmarisme' genoemd hebben. De Verenigde Staten, Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk verschuiven in de eerste richting, Scandinavië en West-Duitsland in de tweede, en Japan geeft een duidelijk voorbeeld van dualiteit te zien.

Op het einde van de jaren '80 lijkt het tweede paradigma het eerste overklast te hebben in de gevorderde kapitalistische landen. Tijdens die periode blijken relaties tussen kaderpersoneel en arbeiders van het Sovjettype, die door een zeer hoge rigiditeit van de externe markt gekenmerkt worden, ook uitgeput te zijn. De landen van het Oosten twifelen tussen de twee westerse paradigma's, maar het neotaylorisme lijkt wel de sterkste aantrekkingskracht te hebben. Dat is ook waar in het Zuiden, met uitzondering van de meest geëvolueerde nieuw industrielanden (NIL), en vooral Korea.

Wat waren en wat zullen in de toekomst de belangrijkste determinerende factoren zijn van de nationale evolutielijnen? De druk van de schuld en van de competitiviteit op korte termijn, de verdeeldheid van de arbeidersbeweging, de tradities van individualisme of van sociale hiërarchie, en verdeeldheden volgens ras of sekse in de samenleving zullen het eerste paradigma of de dualistische combinaties aanmoedigen. De sociale bezorgdheid voor de ecologie, voor het egalitarisme, de solidariteit, gelijke rechten tussen de geslachten en de ethnische afkomst, de voorkeur voor macro-economische stabiliteit, het bestaan van sterke en universalistische vakbonden, zullen het kalmarisch paradigma aanmoedigen, vooral als de competitiviteit van de economie reeds is verzekerd.

Op internationaal niveau, zijn verscheidene scenario's denkbaar. De tendens tot hegemonie van het neotayloriaanse paradigma was ongetwijfeld de droom van het Angelsaksische kader en van de Reagan- en Thatcherregeringen. Maar het kalmarisch paradigma bewees zijn superioriteit bij het toepassen van de nieuwe technologieën. Anders bekeken lijkt het weinig waarschijnlijk dat het op mondiaal vlak het neotaylorisme zou kunnen marginaliseren op dezelfde manier als het fordisme dit eertijds deed ten opzichte van alle andere industriële vormen. Het meest geloofwaardige scenario is de vorming van een nieuwe gehiërarchiseerde mondiale economie. Zij zou geen fordistisch industrieel centrum meer tegenover een primaire grondstoffen producerende periferie stellen, maar zich in feite voordoen als een nieuwe internationale verdeling van de industriële arbeid. De centrale economieën zouden die zijn, die voor het merendeel van hun productie het kalmarisch compromis hebben aangenomen,

met een mogelijkheid tot intern dualisme (kalmarisme/neotaylorisme), bijvoorbeeld volgens de geslachtentegenstelling. Die landen zouden zich toeleggen op hoge technologieën en op producties met zo min mogelijk intensieve toepassing van laaggekwalificeerde arbeid. De periferie zal dan bestaan uit economieën die georganiseerd zijn volgens het neotayloriaanse paradigma, en zal zich wijden aan gebanaliseerde en arbeidsintensieve activiteiten.

In deze nieuwe mondiale industriële hiërarchie zouden enkele vroegere centrale economieën semi-perifeer kunnen worden, zoals Groot-Brittannië, Frankrijk en zelfs talrijke staten van de Verenigde Staten van Amerika. Aan de andere kant zullen Japan en West-Duitsland hun plaats in het centrum consolideren, samen met andere vroegere centrale economieën zoals Zweden, en enkele die vroeger perifeer waren maar die een inhaalbeweging zullen maken, zoals Korea (vergelijkbaar met het Finse inhaalmaneuver). Een gedeelte van Oost-Europa zou in deze beweging kunnen worden meegetrokken, terwijl de rest geïntegreerd zal worden in een geünifieerde wereldeconomie.

De verhouding tussen centrum en periferie blijft een open probleem. Hoe belangrijker het neotayloriaanse aandeel in de wereldeconomie zal blijken, hoe onstabielere zijn macro-economie zal zijn, hoe minder voordelig de sociale compensaties van de betrokkenheid der arbeiders zullen zijn, zelfs in de kalmarische landen, hoe groter de ecologische dreiging zal zijn. Het zal dan wel niemand verbazen dat de schrijver van deze conclusie gewonnen is voor de keuze van de geleidelijke veralgemening van kalmarische arbeidsverhoudingen. Dat zal niet enkel sociale strijd inhouden op nationaal vlak, maar ook de opbouw van een internationale economische orde die de sociale en ecologische dumping belet (Lipietz [1989]).

De mensheid heeft voor het ogenblik de droom van een niet-kapitalistische ontwikkeling opgegeven. Bij het aanbreken van de XXIste eeuw blijft haar nog de keuze te maken tussen verschillende vormen van kapitalisme, gebaseerd op verscheidene vormen van kapitaal/arbeidsverhoudingen. Die keuzen zullen in alle landen sociale effecten hebben op de democratie en op de ecologie. De arbeidsverhoudingen zijn niet enkel een zaak van vakbonden en beleidsspecialisten. Ze belangen alle sociale bewegingen aan die werken aan de vormgeving van onze gemeenschappelijke toekomst.

Bibliografie

Amadeo E., Camargo J.M.

1990 Capital-Labour Relations in Brazil: WIDER Project

Armstrong P., Glyn A., Harrison J.

1984 *Capitalism since World War II*, Fontana, London.

Aoki M.

1984 *The Cooperative Game Theory of the Firm*, Clarendon Press, Oxford.

1987 Horizontal vs. Vertical Structures of the firm, in: *American Economic Review*, December.

1988 A New Paradigm of Work Organization and Coordination: Lessons from Japanese Experience: UNU/WIDER Working Papers, published in Marglin & Schor (eds) 1990.

Boyer R. (ed)

1986 *Capitalismes, fin de siècle*. P.U.F., Paris.

Boyer R.

1990 Capital-labor Relations in OECD Countries: Past, Present and Future: WIDER Project.

Bowles S.

1985 The production process in a competitive economy: Walrasian, Marxian and Neohobbesian models, in: *American Economic Review* 75, 16-36.

Bowles S., Gordon D. Weisskopf.

1986 Power and profits: The social structure of accumulation and the profitability of the postwar US economy, in: *Review of Radical Political Economics* 18, 132-167.

Braverman H.

1974 *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the XXth Century*. Monthly Review Press, New York.

Brundtland G.

1987 *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford

Carew A.

1987 *Labour under the Marshall Plan: The Politics of Productivity and the Marketing of Management Science*. Manchester University Press, Manchester.

Davis M.

1986 *Prisoners of the American Dream: politics and economy in the history of the U.S. Working class*. Verso, London.

Doeringer P.B., Piore M.J.

1971 *International Labor Markets and Manpower Analysis*. (herzien in 1985) Sharpe, New York.

Favereau O.

1989 Marchés internes, marchés externes, in: *Revue Economique* 40, 273-328.

Friedman A.

1987 *Industry and Labour*. Macmillan, London.

Glyn A., Hugues A., Lipietz A., Singh A.

1988 The Rise and Fall of the Golden Age. UNU/WIDER Working Papers, gepubliceerd in Marglin & Schor (eds) 1990.

Itoh M.

1980 *Value and Crisis*. Pluto Press, London.

Köllö J.

1990 Without a Golden Age - Eastern Europe. WIDER Project.

Kornai J.

1979 Resource-constrained versus demand-constrained systems. In: *Econometrica* 47.

Laffont J.J., Maskin E.

1982 The theory of incentives: an overview. In: Hildebrand W. (ed): *Advances in Economic Theory*, Cambridge University Press: Cambridge.

Leborgne D., Lipietz A.

1987 L'après-fordisme et son espace, in: *Les temps modernes*, avril 1988.

1989 Pour éviter l'Europe à deux vitesses, in: *Travail et Société* 22, Avril 1990.

Lipietz A.

1979 *Crise et inflation: pourquoi?* Maspéro, Paris.

1984 *L'audace ou l'enlèvement. Sur les politiques économiques de la gauche*. La Découverte, Paris.

1985a *Mirages et miracles. Problèmes de l'industrialisation dans le Tiers-Monde*. La Découverte, Paris

1985b Le National et le Régional: quelle autonomie face à la crise mondiale du capital? gepubliceerd in Benko (ed): *La dynamique spatiale de l'économie contemporaine*. Editions de l'Espace Européen, La Garenne-Colombes, 1990.

1989 *Choisir l'Audace. Une alternative pour le XXème siècle*. La Découverte, Paris.

Lorino P.

1989 *L'économiste et le manager*. La Découverte, Paris.

Mahon R.

1987 From Fordism to ? New Technologies, Labor Market and Unions, in: *Economic and Industrial Democracy* 8, 5-60.

1989 Towards a Highly Qualified Workforce: Improving the Terms of the Equity-Efficiency Trade-Off. *The Colleges and the Changing Economy*. Toronto.

Marglin S. & Schor J. (eds)

1990 *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*. Clarendon Press, Oxford.

Marglin S.

1990 Losing Touch: the Cultural Conditions of Workers Accommodation and Resistance, in: F. Apfel Marglin & S.A. Marglin, *Dominating Knowledge*. Clarendon Press, Oxford.

Marx K.

1865 *Das Kapital*, Vol. 1. Dietz, Berlin.

Mathews J.

1989 *Age of Democracy. The Politics of Post-Fordism*. Oxford University Press, Melbourne-Oxford.

Messine P.

1987 *Les Saturniens*. La Découverte, Paris.

Mohan Rao J.

1990 Capital-Labour Relations in India: Continuity and Change. WIDER Project.

Piore M.J., Sabel C.F.

1989 *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. Basic Books, New York.

Riboud A.

1987 *Modernisation, mode d'emploi*. Union Générale d'Édition, Paris.

Riskin K.

1990 Reform and System Change in China. WIDER Project.

Walraff G.

1986 *Ganz Unten*. Tjepenhauser & Witsh, Köln.

Williamson O.E.

1985 *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. The Free Press, New York.

You J.I.

1990 Is Fordism coming to Korea? WIDER Project.

Deze tekst van de Franse ingenieur-econoom Alain Lipietz is een vertaling van de Franse versie van een bijdrage aan het collectieve werk *Changing productions relations: a global perspective*, o.l.v. Juliet B. Schor (ed), dat verscheen onder auspiciën van het World Institute for Development Economic Researches (WIDER, Université des Nations Unies, Helsinki). Het bevat de conclusies van een researchprogramma dat werd gecoördineerd door S. MARGLIN en J. SCHOR. De verschillende studies waarvan dit essai de synthese wil zijn, worden in de bibliografie geciteerd als "WIDER Project". Zij vertegenwoordigen een ruime greep uit situaties over de hele wereld (Noord, Zuid, Oost, West). De vertaling is van de hand van Jan Matthieu, dankbaar is gebruik gemaakt van suggesties van Paul Gimeno, Walter Van Trier en Koen Dille.